

Jiří Šubrt: Individualismus a holismus v sociologii. Jak překonat teoretické dilema?

Praha: Sociologické nakladatelství SLON 2015, 152 s., ISBN 978-80-7419-170-1

Problematika metodologického individualizmu a metodologického holizmu patrí medzi staronové témy sociologickej teórie vedy a Jiří Šubrt publikovaním knihy na túto tému opäť potvrdil svoju pozíciu jedného z popredných českých sociológov venujúcich sa systematicky štúdiu sociologických teórií. V zahraničnej sociológii si táto téma opäť získava zvýšenú pozornosť, a hoci nikdy úplne nezmizla zo zorného uhla teoretikov, vracia sa do centra záujmu vedcov, ktorí sa snažia rozvíjať sociologickú teóriu vedy. Dôvodov tohto vývoja je niekoľko. V prvom rade je to preto, že ide o dosiaľ uspokojivo nevyriešený teoreticko-metodologický problém, ktorý úzko súvisí s vymedzením predmetu sociológie ako vedy. Čo sa s tým následne spája, je diskutabilná validita sociologických zistení a nespojitý vývoj sociologického poznania (teórie aj empirie), kým tento teoreticko-metodologický dualizmus vytvára a živí ďalšie dualizmy.

V slovenskej sociológii sa v poslednom období tejto problematike venoval originálnym spôsobom Ján Pichňa (v zatiaľ nepublikovanej práci *Spoločnosť v duchovno-spoločenskej realite*, náčrt sa objavil už v prvej kapitole jeho viackrát vydanej *Sociológie podniku*). Ako významný príspevok k tejto téme treba spomenúť článok Jána Stenu *Morfogenetický prístup v sociológii – ambivalentné prijatie a jeho inovačný potenciál* v časopise *Sociológia* (4/2015), v ktorom predstavil jeden z najznámejších prístupov k riešeniu tohto dualizmu v súčasnej sociológii, konkrétne morfogenetický prístup britskej autorky Margaret S. Archerovej.

Koncepciu tejto autorky inšpiroval Roy Bhaskar (1944 – 2014), iniciátor filozofického hnutia kritického realizmu. Vo svojej programovej knihe *A Realist Theory of Science*, 2008 (1975) predstavil systematický realistický

opis vedy ako alternatívu k pozitivizmu, ktorý si, ako konštatoval, uzurpoval titul vedy. R. Bhaskar si na základe kritickej analýzy teórie vedy všimol, že existuje ontologický rozdiel medzi vedeckými zákonmi a vzormi priebehu udalostí. (s. 12) Aj na základe (do)vtedajšej rozsiahlej kritiky pozitivizmu dúfal, že vedľajším účinkom jeho práce bude ukázať, prečo nie je možný návrat k pozitivizmu. (s. 8) Pri súčasnom bujnení empirickej sociológie síce nemožno považovať jeho predpoklad v našej disciplíne za naplnený, ale jeho hlavný argument je stále hodný úvahy: „Empirický realizmus (jadro pozitivistickej vedy, M.S.) závisí od redukovania reálneho na aktuálne a aktuálneho na empirické. Preto predpokladá spontánnosť súvislostí a faktov. A tým predpokladá zatvorený svet a dokončenú vedu.“ (s. 58) Takéto ponímanie vedy a jej zákonov podľa neho nezodpovedá realite a nevyhnutne vedie vedecké poznávanie do slepej uličky. Bhaskar – bez toho, aby sa na túto otázku osobitne sústredil – ukázal aj nevyhnutné spojenie pozitivizmu so sociologickým imperializmom (t. j. presvedčením o kľúčovej či priamo nadriadenej pozícii sociológie medzi vedami): „Skúsenosti a fakty, ktoré sa na nich zakladajú (ktoré sú východiskami pozitivizmu, M. S.), sú spoločenskými výtvormi. (...) Preto môžeme vidieť, že v implicitnej ontológii empirického realizmu je skrytá a nutná *implicitná sociológia*, ktorá nazerá na fakty a ich súvislosti ako na dané prirodzenosťou či spontánne (dobrovoľne) vytvárané človekom.“ (s. 57)

Kniha Jiřího Šubrtu nerozvíja podobné filozofické či teoreticko-metodologické úvahy, pretože má skôr prehľadový charakter. Pre porozumenie jej argumentácie je potrebné, aby mal čitateľ pomerne dobrý prehľad v najznámejších sociologických teóriách. Autor v zásade neopúšťa sociologickú oblasť teórie, a hoci naznačuje súvislosť teoreticko-metodologického problému dualizmu individualizmu a holizmu s pozitivizmom, svoju analýzu drží na úrovni súčasného teoretického sociologického uvažovania a v zásade ju neprehlbuje na úroveň teórie vedy. V referenčnom rámci sociologickej teórie tiež nachádza riešenie, ktoré načrtáva ako možné východisko zo spomínaného dualizmu.

J. Šubrt poníma individualizmus a holizmus v recenzovanej knihe ako „dve principiálne odlišné východiská, z ktorých sa pristupovalo a pristupuje k formovaniu a rozvíjaniu teoretického myslenia v oblasti sociálnych vied“, pričom za primárny predmet záujmu si vytyčuje sociologickú teóriu. (s. 11) V prvej kapitole *Čo je sociologická teória* sa autor venuje všeobecnému vymedzeniu teórie ako kontextu, v ktorom je problematika skúmaného dualizmu situovaná. Ukazuje, ako sa teória a prax navzájom ovplyvňujú, pričom zároveň zdôrazňuje ich čiastočnú autonómnosť, keďže „teória nie je

priamym, bezprostredným opisom reálne prebiehajúcich javov, ale pokusom o identifikáciu a vysvetlenie ich základných črt, a to spôsobom, ktorý má idealizovanú abstraktnú povahu“ (s. 11) Cituje J. C. Alexandra, podľa ktorého sú síce teórie vždy vyvolané realitou faktov, v praxi sociálnych vied však zároveň platí, že to teórie štruktúrujú realitu, určujú fakty, ktoré budú vedci skúmať a rozhodujú o tom, aké metódy na to použijú. (s. 12)

V podkapitole *Široko používaný pojem* predstavuje J. Šubrt veľmi stručný prehľad vymedzení sociologickej teórie od Thomasa Warda, Calvina Larsona, Roberta K. Mertona, Karla-Dietera Oppa, Hansa L. Zetterberga, Karla Otta Hondricha, M. Francisa Abrahama, Malcolma Watersa a Jeffreya C. Alexandra. Práve u posledného spomenutého autora Šubrt vyzdvihuje jeho poukázanie na „apriórny prvok“ vedy, ktorý nevyplýva zo samotného pozorovania, ale z vedeckej tradície. Za dve základné vedecké tradície J. C. Alexander považuje individualistickú a kolektivistickú tradíciu, ktoré formujú póly vedeckých dilem vo vedeckých diskusiách a ktorým sa jednotliví teoretici nemôžu jednoducho vyhnúť.

V podkapitole *Štruktúra sociologickej teórie* Šubrt následne vyznačil stupne štruktúry sociologickej teórie (metateóriu, sociologickú teóriu, empiriu, resp. teórie stredného dosahu) a štruktúru sociologickej teórie podľa Jonathana H. Turnera, ktorú považuje za jeden z najsystematickejších pokusov o predstavenie sociologickej teórie (pojmy, súdy a výkladové formy – metateoretické, analytické, propozitívne a modelové schémy).

V poslednej podkapitole prvej časti knihy *Paradigmatická pluralita* autor stručne predstavuje pojem paradigma a multiparadigmatickosť sociológie. Vymenováva základné podoby možných vzťahov medzi paradigmatami podľa autorov Georga Kneera a Markusa Schroera a predstavuje aktuálne používané prehľady základných paradigiem (alebo škôl) súčasnej sociológie, a to podľa Jonathana H. Turnera (funkcionalizmus, teória konfliktu, interakcionizmus, teória výmeny), Ruth A. Wallaceovej a Alison Wolfovej (funkcionalizmus, teória konfliktu, teória spoločenskej voľby a výmeny, symbolický interakcionizmus, fenomenológia, alternatívne smery), Hilde Weissovej (štruktúrny funkcionizmus, teória konfliktu, teórie spoločenského jednania, štrukturalizmus, kritická teória) a Georga Ritzera a Douglasa J. Goodmana (štruktúrny funkcionizmus – neofunkcionizmus – teórie konfliktu, neomarxistické teórie, systémová teória, symbolický interakcionizmus, etnometodológia, teórie výmeny – sietí – racionálnej voľby, moderné feministické teórie).

Zdôrazňuje inovatívnosť Alexandrom inšpirovanej klasifikácie Malcolma Watersa (konštrukcionizmus, utilitarizmus, funkcionalizmus, kritický štrukturalizmus) a historické hľadisko zahŕňajúce klasifikáciu Hartmuta Rosa, Davida Steckera a Andrey Kottmannovej, ktorí rozlíšili štyri dimenzie modernity (diferenciáciu štruktúr, racionalizáciu, individualizáciu a domestikáciu – vo vzťahu k prírode), tri fázy modernity (skorá, rozvinutá a neskorá) a do prieniku týchto dvoch osí priradili jednotlivé teórie. Pripája tiež podobný historizujúci pokus o systematizáciu sociologických teórií podľa M. Watersa. Následne Šubrt prechádza k prehľadom základných sociologických teoretických dualizmov podľa vybraných autorov (Anthony Giddens, Piotr Sztompka a Chris Jenks), v rámci ktorých vyzdvihuje význam dualizmu individualizmus a holizmus. Nakoniec formuluje svoj zámer predstaviť v ďalšom texte na poli teoretickej sociológie určitú reflexiu doterajšieho vývoja v oblasti spoločenskovedného myslenia orientovaného na problematiku nie špeciálnych či substantívnych teórií, ale všeobecnej, formálnej teórie, zohľadňujúc východiská, ktoré sa iba dotýkajú metateoretickej roviny. „Našou ambíciou nie je meniť či prepisovať základné teoretické pojmoslovie, skôr chceme v závere tejto práce naznačiť, aké inovatívne kroky by mohli podľa našich predstáv prispieť k redefinovaniu jestvujúcich konceptov spôsobom, ktorý by bol nápomocný pri riešení niektorých dlhodobých teoretických dilem.“ (s. 28)

Najrozsiahlejšiu časť knihy (takmer 70 strán) tvorí jej druhá časť *Dve línie teoretického myslenia v sociológii*. Jej základnou osou je charakteristika a vývoj dvoch základných východísk sociologického teoretického myslenia, vychádzajúcich na jednej strane prevažne z diela M. Webera, na druhej strane z diela É. Durkheima. V podkapitole *Základné dualizmy* Šubrt poznamenáva, ako sa dualizmus individualizmus – holizmus v sociologických teóriách ukazuje v rôznych terminologických podobách, napr. individualistické a kolektivistické (J. C. Alexander), atomizmus a holizmus (Brian Fay), indivíduum a spoločnosť, mikro a makro, konanie a štruktúra (Derek Layder). Autor tu nezabúda spomenúť rôzne staršie historické východiská až po stredoveký scholastický problém nominalizmu a realizmu. Po základnom opise uvedených dualizmov a pokusov o ich riešenie (metodologický individualizmus v poňatí Jamesa Colemana, makroštruktúry ako agregáty mikroudalostí Randalla Collinsa, integratívny prístup Georga Ritzera, poňatie subjektívno-objektívnej povahy vzťahu medzi konaním a štruktúrou Anthonyho Kinga) na záver upozorňuje na teóriu štruktúracie Anthonyho Giddensa ako na zrejme najznámejší pokus

o prekonanie dualizmu individualizmu a holizmu pomocou jeho prevedenia na tzv. dualitu (napr. konania a štruktúry).

V druhej podkapitole *Línie individualistického vysvetľovania* autor predstavuje základné prúdy individualistického teoretického uvažovania, ktorých počiatky sa v sociológii spravidla spájajú s prácami Maxa Webera. Preto v úvode tejto podkapitoly vysvetľuje individualistický teoretický prístup práve pomocou jeho diela. Následne vytvára prehľad najvplyvnejších teoretických aplikácií tohto prístupu v podobe utilitaristických teórií (behavioristický prístup v diele Georga C. Homansa, teória racionálneho výberu v podaní Jamesa S. Coleman), interpretatívnej sociológie (fenomenologická sociológia Alfreda Schütz, Petra L. Bergera a Thomasa Luckmanna, symbolický interakcionizmus Georga H. Meada a Herberta Blumera, dramaturgický prístup Ervinga Goffmana, etnometodologická perspektíva Harolda Garfinkela) a koncepcie konverzačných trhov Randalla Collinsa.

Tretia podkapitola *Línie holistického vysvetľovania* začína od uvedenia tohto spôsobu sociologického teoretizovania predovšetkým v diele Émila Durkheima s pripomenutím nezanedbateľného vplyvu Karla Marxa. Ako hlavné prúdy holistického uvažovania v sociológii Šubrt predstavuje štrukturalizmus a postštrukturalizmus (Claude Lévi-Strauss a Michel Foucault), funkcionalizmus (medzi inými s dôrazom na Talcotta Parsons, Roberta K. Mertona či Lewisa Cosera a Ralpha Dahrendorfa), systémovú teóriu (Niklas Luhmann), analýzu sietí a teóriu spoločenskej zmeny (obe vo všeobecnejšom prehľade bez dôrazu na ťažiskového autora).

V štvrtej podkapitole druhej časti s názvom *Snaha o prepojenie individualistického a holistického vysvetľovania* J. Šubrt zdôrazňuje, že oba smery teoretického uvažovania majú v sociológii určité spoločné črty, ako je snaha považovať svoje východisko za niečo svojbytné, čo má voči druhej, protikladnej strane privilegovanú pozíciu tak v ontologickom, ako aj v noetickom zmysle. Pritom práve v zdôrazňovaní tejto protikladnosti vidí autor najväčší zdroj problémov. V snahách sociológov prekonať rozpor medzi individualizmom a holizmom Šubrt spozoroval dve základné stratégie. Jednou je presunutie dôrazu na niečo „tretie“, čo sa nachádza medzi jednotlivcom a spoločnosťou (napr. interakcia u Georga Simmela, figurácie u Norberta Eliasa, široko poňaté siete Bruna Latoura). Druhá sa zakladá na striedavej zmene pozícií pri vysvetľovaní predmetu výskumu (napr. T. Parsons, P. Berger, T. Luckmann, J. Habermas, P. Bourdieu, A. Giddens, R. Bhaskar a M. Archerová). Jadro tejto podkapitoly tvorí stručné predstavenie snáh o prekonanie skúmaného dualizmu v sociológii

figurácií N. Eliasa, prostredníctvom Parsonsovej schémy AGIL, v sociálnom konštruktivizme P. L. Bergera a T. Luckmanna, v dvojstupňovom modeli spoločnosti J. Habermasa, v koncepcii habitusu a sociálnych polí P. Bourdieuho, v teórii štruktúracie A. Giddensa a spoločenskom realizme M. Archerovej.

Jiří Šubrt považuje za ťažisko svojej knihy tretiu a poslednú časť *Dualizmy – duality – duplex*, v ktorej sa, ako deklaruje, snaží predstaviť svoj vlastný prístup k riešeniu problému dualizmu individualizmus – holizmus, a to pomocou inšpirácie, ktorú nachádza v Durkheimovom koncepte *homo duplex*. Začína sumarizáciou faktov, ktoré sa v rôznych náznakoch už objavili v prácach o sociologických teóriách (napr. J. C. Alexander, Jerzy Szacki a iní). Šubrt ukazuje, že stanoviská klasikov M. Webera a É. Durkheima v skutočnosti neboli také jednoznačné, ako sa bežne traduje. Rozvíja myšlienku (odvolávajúc sa na Jana Kellera), že už Simmelovo poňatie spoločnosti (s dôrazom na zospoločenšenie) je významným krokom k prekonaniu sporu medzi sociologickým nominalizmom a realizmom.

V pokračujúcom prehľade súčasných riešení dualizmu sa sústreďuje najmä na jeho prenesenie na dualitu, čiže z protikladnosti na stupňovitost' alebo dvojdimenziálnosť v práci A. Giddensa a M. Archerovej. Následne sa zaoberá v samostatných podkapitolách pojmami *aktér*, *konanie*, *interakcia* a *štruktúra*, tu čerpá inšpiráciu predovšetkým z teórie štruktúracie A. Giddensa a koncepcie *homo duplex* É. Durkheima. Následne v podkapitole *Mikro a makro* uvádza prehľad viacerých modelov vzťahov medzi mikro a makroúrovňou spoločenskej reality. Autor tu zhŕňa viaceré argumenty teoretikov, naznačujúce ťažkosti s prekročením pomyselnéj hranice medzi mikro a makroúrovňou analýzy. Vyzdvihuje postreh Nicosy Mouzelisa, podľa ktorého sa aktérovi spravidla pripisuje vplyv iba na mikroúrovni, pričom však má vplyv aj na makroúrovni, a to v podobe „makro-aktérov“ – a preto treba brať stále do úvahy to, ako je spoločnosť hierarchicky organizovaná.

V nasledujúcej podkapitole *Aktéri na makroúrovni* Šubrt konštatuje, že pri vysvetľovaní makrospoločenských javov sociológia nie je schopná uvažovať inak ako funkcionalisticky, a to dokonca i v prípade teórie štruktúracie A. Giddensa, na ktorú sa autor v knihe často odvoláva. Dospieva k záveru, že sociológia stále nemá vhodné teoreticko-metodologické nástroje na uchopenie problematiky „makro-aktérov“, ktorých konanie sa môže premietat' do vytvárania spoločenských makroštruktúr. Niečo ako objasnenie – privoláva Plechanova – „úlohy osobnosti v deji-

nách“. (V tejto súvislosti nám nedá nespomenúť aspoň významné práce sociologizujúcich filozofov pôsobiacich začiatkom 20. storočia H. Bergsona a M. Schellera, ktorí sa, okrem iného, zaoberali aj spomínanou problematikou historického významu konania určitých typov spoločensky významných osobností. Je však pravda, že hlavný prúd vývoja sociológie ich ignoroval.)

V podkapitole *Zdroje* sa autor sústredil na vymedzenie pojmu spoločenskej reality či „sociálna“. Východiskom mu bola druhá časť štruktúr v Giddensovej teórii štrukturácie v podobe *zdrojov*, ktoré mu slúžia na zachytenie materiálnej (i biologickej) stránky spoločenskej reality, ktorá je podľa Šubrtu často redukovaná na niečo autonómne, redukované najmä na úroveň ľudského vedomia a verbálnej komunikácie (zmysel, význam, hodnota). Práve táto tendencia sa podľa Šubrtu prejavuje v oboch tradíciách teoretizovania – individualistickej aj holistickej. Isté výnimky nachádza popri marxizme v teórii médií Marshalla McLuhana či v sieťach B. Latoura, ktorý rozšíril tento pojem aj na materiálne objekty.

V predposlednej podkapitole *Dimenzie štrukturácie* sa autor pokúša kriticky reflektovať teóriu štrukturácie A. Giddensa, na ktorú sa v knihe často odvoláva ako na životaschopné východisko súčasných pokusov o prekonanie dualizmu. Pôvodné Giddensove úrovne štrukturačnej analýzy tu dopĺňa o ďalšie úrovne inšpirované ním revidovaným Durkheimovým konceptom *homo duplex*. Dospieva k schematickej tabuľke, v ktorej: „Každé políčko tejto tabuľky predstavuje problém, ktorý má svoje individuálne a svoje spoločenské aspekty, na ktoré je možné túto perspektívu (*homo duplex*, M.S.) aplikovať.“ (s. 131)

Posledná podkapitola *Čo ponúka perspektíva „duplex“* (Záverom) slúži na zhrnutie knihy a zdôraznenie jej hlavného argumentu, že na celú spoločenskú realitu, ktorá je predmetom sociologického skúmania, treba nazerať v jednote oboch hľadísk súčasne.

Po prečítaní knihy sme sa neubránili dojmu, že výsledkom analýzy je opäť iba snaha o zohľadnenie oboch naďalej oddelených stanovísk. Autor nás síce nepresvedčil o tom, že našiel východisko z dualizmu individualizmu a holizmu – čo však sám uzatvára len ako východisko k ďalším úvahám a skúmaniu. No stotožňujeme sa s autorovým dôrazom na skúmanie procesu socializácie ako novej cesty k prekonaniu dualizmu. Je však škoda, že autor túto myšlienku, ktorú navrhol pri kritickej reflexii Durkheimovho pojmu *homo duplex*, ďalej nerozvíjal. Myslíme si však, že proces socializácie môže v konečnom dôsledku poslúžiť len na lepšiu integráciu – nie odstránenie – dualizmu v rámci súčasného spôsobu sociologického

uvažovania. Na jeho prekonanie bude treba nanovo premyslieť pojem spoločenskej reality, a to nielen jeho rozšírením na materiálnu, resp. biologickú oblasť. Zdá sa nám, že v knihe zostali prehliadnuté mnohé dôležité argumenty a polemiky spomenutých autorov na túto tému.

Treba však uznať, že pri teoretickom rozsahu recenzovanej knihy by bolo dôsledné vysvetlenie stanovísk jednotlivých autorov k téme nepredstaviteľnou úlohou. Hlavný prínos knihy J. Šubrtu preto nevidíme ani tak v navrhovanom riešení, ako skôr v rozsiahlom systematickom prehľade dôležitých sociologických teórií a ich klasifikácií podľa stanovísk v duálnej schéme individualizmus – holizmus. Kniha je pomerne náročná na čitateľa, pretože si vyžaduje dobrú orientáciu jednak v zaradených teóriách, ale tiež dobré pochopenie témy dualizmu. Nielen pre takéhoto čitateľa však predstavuje užitočnú príručku na orientáciu v súčasných teóriách a lepšie pochopenie možností i hraníc ich explanácie.

Mária Suríková
Sociologický ústav SAV, Bratislava